

Каулбекова Р.А., Сайпидинова К.С.

**XIX КЫЛЫМДЫН ЭКИНЧИ ЖАРЫМЫ – XX КЫЛЫМДЫН
БАШЫНДАГЫ КЫРГЫЗ ЖАЗГЫЧ АКЫНДАРЫ ЖАНА АЛАРДЫН
АГАРТУУ ИШТЕРИНДЕГИ ОРДУ**

Каулбекова Р.А., Сайпидинова К.С.

**КЫРГЫЗСКИЕ ПОЭТЫ-ПИСЬМЕННИКИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX - НАЧАЛО
XX ВЕКОВ И ИХ МЕСТО В ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ**

R.A. Kaulbekova, K.S. Saipidinova

**KYRGYZ POETS-WRITING OF THE SECOND HALF
OF THE XIX - THE BEGINNING OF THE TWENTIETH CENTURIES
AND THEIR PLACE OF EDUCATIONAL ACTIVITIES**

УДК: 93/99:392.1

Каралып жаткан макалада Кыргыз эли муундан-муунга өткөрүп келген оозеки көркөм чыгармаларды кагаз бетине түшүрүп, кол жазма иретинде тарала башташы XIX кылымда жашап өткөн жазгыч акындардын чыгармачылыгына таандык катары мүнөздөлөт. Жазгыч акындар медреселерден билим алуу, коңшу элдердин адабий мурас-тарын окуу менен доордун орчундуу окуяларын ыр, кара сөз түрүндө жазып, эл арасына жайылтышкан жана алардын турмуштук, чыгармачылык жолунун жалпы окшоштуктарын байкоого болот. Ошондой эле макалада жазгыч акындар араб ариби менен чыгармаларын кагаз бетине кыргыз тилинде жазып, арабча, түркчө мыкты билгени эскертилет жана алардын “Молдо” деген кошумча наамдары болгону да айтылат. Жазгыч акындардын чыгармаларында доордун тарыхый окуялары, турмуш-тиричилик көйгөйлөрү каралса, ошол эле учурда философиялык идеялар чагылдырылган.

Негизги сөздөр: жазгыч акындар, араб ариби, медресе, мусулман мектептери, философиялык идеялар, агартуучулук, Молдо, гуманист.

В данной статье рассматривается распространение ранее передаваемого в кыргызском народе «из уст в уста» устного народного творчества в рукописном виде, и характеризуется присущим творчеству поэтов-писменников XIX века, как письменный источник устного творчества. Схожесть жизненного, творческого пути и становления личности поэтов-песенников можно увидеть в том, что поэты-песенники получали образование в медресе, изучая литературное наследие соседних народов излагали важные события эпохи в своих стихах, прозе и распространяли среди народа. Также в статье упоминается, что поэты-песенники записывали произведения на кыргызском языке, используя арабскую графику, прекрасно владели арабским и турецким языками, имели дополнительно звание «Молдо». В произведениях поэтов-песенников описаны исторические события эпохи, житейские проблемы, и в то же время отражены философские идеи.

Ключевые слова: поэты-писменники, медресе, мусульманские школы, философские идеи, просвещение, Мулла, гуманист.

This article discusses the dissemination of the "from the mouth of the mouth of the oral folk art in handwritten, and is characterized by the inherent creativity of the poets-songwriters of the XIX century, as a written source of oral creativity. The similarity of the life, creative path and the formation of the personality of the poetrynikov poets can be seen in the fact that the poets - songwriters received education in the madrasa, studying the literary heritage of neighboring peoples outlined the important events of the era in their verses, prose and distributed among the people. Also in the article mentioned that the poets of the songwriters recorded works in the Kyrgyz language, using Arabic graphics, perfectly owned Arabic and Turkish languages, had an additional title "Moldo". The works of poet songwriters described historical events of the era, everyday problems, and at the same time reflected philosophical ideas.

Key words: writing poets, Madras, Muslim schools, philosophical ideas, enlightenment, Mullah, humanist.

Дүйнө жүзүндөгү элдердин, өлкөлөрдүн байыртадан келе жаткан жазуусу болгон. Ал жазуусун укумдан-тукумга өткөрүп сактап келген же учурдун талабына жараша өзгөрүп турган. Кээ бир учурларда ал жазуудан ажыраганга туш болгон учурларда кездешет. Мына ушундай элдердин катарына кыргыз элин да кошсок болот.

XIX кылымдын экинчи жарымындагы кыргыз элинин маданиятындагы негизги өзгөчөлүктөрдүн бири жазгыч акындардын пайда болушу. Андай акындарга Молдо Ниязды, Молдо Кылыч Шамыркан уулун, Байымбет Абдрахмановду (Тоголок Молдо) кошууга болот.

Араб ариби менен чыгармаларын кагаз бетине кыргыз тилинде жаза билген бул акындар арабча, түркчө мыкты билгендиктен, алардын “Молдо” деген кошумча наамдары болгон.

Кыргыздардын XIX кылымдагы чыгаан патриоту, зор гуманист жана философ акындарынын ири өкүлү, тарыхчы жана саясатчы, кезегинде зор поэтикалык бир нече эмгектерди жазып калтырып кеткен жазгыч акындарынын бири - Молдо Нияз (1820-1896).

Молдо Нияз-Шаймерден 1820-жылы азыркы Кызыл-Булак айылында Кадамжай районунда Баткен облусунда туулган жана 1896-жылы ошол жерге сөөгү коюлган. Нияздын ата-энеси уулун Кокондун жана Кашгардын медреселеринде окуткан, өз заманынын мусулманча билимдүү адамы эле. Ал Бадахшанда, Сары-Көлдө, Кашгарда, Теңир-Тоодо болгон, башкача айтканда кыргыздар жашаган чөлкөмдөрдү өз көзү менен көргөн [3, 15-б.].

Молдо Нияздын бизге жеткен “Санат” ырлары эки минден ашык саптан турат жана мазмуну боюнча Орто Азияда жашаган түрк элдеринин поэзиясы менен тамырлапш. Анда өмүр, өлүм, аалам, жакшылык, жамандык сыяктуу философиялык мазмундагы темалар менен катар XIX кылымдын экинчи жарымынан кийинки кыргыз жергесиндеги тарыхый шарттарда баяндалат. Акындын “Санатында” 1845-1858-жылдардагы Кудаяр хандын кордугуна чыдабаган ферганалык кыргыздардын жер которушу, Кашкарга качып барган кыргыздарга Жакып бек (Иакуб бек) бийдин көрсөткөн кордугу, 1865-жылдардагы орус падышачылыгынын Ташкент, Чымкент шаарларын басып алышы чагылдырылган [4, 121-б.].

Мусулман мектептеринде окуп, динге ишенген чөйрөдө тарбияланган Нияздын чыгармаларында диндик санаттар бар. Анын ою боюнча дүйнө эки бөлүктөн турат. Бири бул-көр дүйнө, тиги (бейиш) дүйнө. Эки дүйнөнү тең жараткан бир кудай. Бул темада жазылган санаттар ислам адабиятына, философиясына жакын, үндөш. Чыгармаларындагы араб, перс жана чагатай сөздөрүнүн көп болушу автордун кыргыз фольклоруна, акындардын поэзиясына караганда чыгыш адабиятынын таасири күчтүү болгону байкалат.

Бирок бул эки тараптуулук Молдо Нияздын кыргыз жазма адабиятынын негиз салуучуларынын бири катарында кароого жолтоо боло албайт. Анткени анын татаал, уйкаш солгунураак санаттары өз доорун туура чагылдырган күзгү. Молдо Нияздын окуганы диндик, мистикалык, лирикалык чыгармалар, көргөнү патриархалдык-феодалдык мамиле эле. Акын дал ушул чындыкты ырдаган.

Анын ырларынын тарбиялык, эстетикалык жана тарыхый мааниси мына ошого байланыштуу. Буларды камтыган “Насыят” деген чыгармасында өзү жашаган доорун (1845-1865-жж.) саясий окуяларын чагылдырган. Анда Кудаяр хандын, кашгардын Жакып

бегинин кыргыздарга карата жасаган зордук-зомбулуктарын ашкерелейт. Калайык калктын, анын ичинен кембагалдардын аблына токтолгон.

Өзүнүн санаттарында адамдардын жүрүш-турушун, кулк-мүнөздөрүн, өзгөчө аялдардын жаман, жакшыларын патриархалдык-феодалдык, исламдык түшүнүк аркылуу сүрөттөйт.

Кыргыз фольклору менен чыгыш поэзиясынын эриш-аркагынан жаралган Молдо Нияздын поэзиясы кийинки жазма акындарга жол ачкандай. Молдо Нияз жаш кезинен арапча окуп үйрөнүп, Каратегиндеги медреседен билимин өркүндөтүп, андан ары Кашкардан, Маргаландан окуган өз заманынын эң билимдүү адамы болгон. Арап, фарс, эски түрк дерин билген. Ошол тилдердеги адабияттарды кадимкидей өздөштүргөн [8, 314-б.].

Молдо Нияз кыргыз коомчулугунун диний өнүгүүсүндө илим билимдин объективдүү маанисин коомдук тарыхый зарылчылык экендигин жогору баалаган, даанышман ойчул. Молдо Нияздын түшүнүгүндө илим бул адамдын аң сезиминде адеп-ахлакты калыптоочу күчкө ээ. Ал элдин руханий деңгээлин көтөрүүдө негизги орунда турат. Ар кандай илимге ээ болгон инсан жашоонун ачкычын жакшы түшүнөт. Дүйнөлүк маданий өнүгүүгө илим жагынан баалуу салымдарын кошуп келген Самарканд, Бухара шаарлары зор мааниге ээ болгон [5, 43-б.].

Молдо Нияздын ою боюнча, илимдүү адам коомго тарбиялык, аргуучулук мааниси бар, белгилүү даражада жазуу жөнүндө укуктарды түзүүсү зарыл. Түрк, араб, фарс тилдерди билгендиги Молдо Нияз үчүн мааниси чоң болгон. Кашкар, Бухара, Самарканд жана башка жерлерде жүргөндө ал элдердин тилинде эркин сүйлөп, пикир бөлүшүп, ошондой эле Чыгыш элдеринин илимин тереңдештүрүүсүнө жардам берген [5, 57-б.].

Жазгыч жана ойчул акындардын бири Абдрахманов Байымбег (Тоголок Молдо) 1860-жылы 17-июнда Нарын өрөөнүнүн батыш күнгөй тарабындагы Куртка деген жерде туулган. Тоголок Молдо өмүр бою дээрлик өзү туулган Курткада жашады. Акын 1942-жылы 4-январь күнү дүйнөдөн кайтты, сөөгү Куртканын оозуна, Нарын дарыясынын оң жак жээгине коюлган.

Байымбеттин атасы Абдрахман кедей адам болгондуктан, өзүнүн үй-бүлөсүн багууга каражаты жеткен эмес. Алты баланы багуу үчүн бардык күчүн жумшоо менен көп кыйындыкты өткөргөн. Бирок, балдарынын эң улуусу Байымбет 14 жашка чыкканда, Абдрахман дүйнөдөн кайтат [6, 23-б.].

Болочок акын Байымбет жаш кезинен жетимдик-

тин жана жокчулуктун зарын аябай тартат. Абдрахмандын атасынын бир тууганы кадимки атактуу комузчу, өз учурундагы белгилүү ырчы Музоокенин колун карап, чөбүрөгөн жетимдер аз убакыт эптеп, күн өткөрүп турушту. Карылык жетип, күчтөн тайып калган Музооке колунан келишинче жардам көрсөтүп, жетимдерди асырап бакан. Анын жетимдерге көрсөткөн жардамы узакка созулган жок. Музооке да үч-төрт жылдан кийин дүйнөдөн кайтат. Жетимдер дагы оор жоготууга учурап, эми биротоло жардамсыз калышты.

Ошентип Тоголок Молдо энеси жана бир туугандары менен Жумгалга көчүп келишет. Беш-алты ай Жумгалда жашашып, оокаттары өтпөгөндөн кийин 1878-жылы Чүйгө келип, Токмок шаарынын сырт жагы Кара-Дөбө деген жерден турук алды. Бул кезде Байымбет 18 жашка келип, жумуш кылууга жарап бир туугандарын багыш үчүн жалчы болот. Ошентип, Чүйгө келген күндөн баштап Байымбет ар кимге жалданып иштей баштайт.

Ал дунганга, орустун кулактарына жана кыргыздын байларынын ар түрдүү жумуштарын иштеди. Бирөөлөрдүн эгинин айдап, суусун сугарса, бирөөлөрдүн чөбүн чаап, эгинин орду, малын бакты. Орус кулактарынын арабасын айдап, Кемин жана Шамшы деген жерлерден кышкысын карагай тартты. Атасынын иниси Музооке Байымбеттин зээндүүлүгүн баамдап, аны үч-төрт жыл айылдык молдого берип окуткан. Музооке дүйнөдөн кайткандан кийин окууну улантат алган эмес.

Байымбет өзүнүн өмүр баянында эски окуу жана балдарды окуткан молдолор жөнүндө мындай деп айткан: “Молдо ар бир балага динди жаттоо үчүн буйручу. Балдар өздөрүнчө жарамазан айткандай чуулдап жаттоочу. Эгер айтып жатып жаңылса, молдо түзөтүп айтуучу эмес. Түзөтүүнүн ордуна өзүнүн даярдап алган сындуу чыбыгы менен чечинтип алып сабачу. Күн мурунтан эле чыбыктан коркуп, жаттаган динин түздөп айта албай жаңылып, тузакка түшкөн чымчыктай болуп, баягы кооз каардуу чыбыкка балдар дагы түшүшчү. Биз окуган убактар да кыйын эле. Ал молдодон таяк жегенибиз үчүн ата-энебиз молдого өзүнүн акыркы: байлыгын төлөчү. Ошол жылдарда окуу капдай кыйын эле!” [7, 7-б.].

Болочок акын Байымбет өзүнүн зээндүүлүгү, сергектиги аркасында билим алып, ак эмгеги менен гана адам катарына кошулуп, 22 жашында үйлөнүп, 1887-ж. туулуп өскөн жери Курткага көчүп кеткен. Бул мезгилде Байымбет 27 жашка чыгып, анын акындыгы артылып, элге таанылып калган кези болучу.

Чүйдөн көчүп келгенден кийин Байымбет өзүнүн туулган жери Курткада бир топко чейин жашап

турду. Ал жаңы кубулуштарга активдүү катышып, Совет бийлигин чыңдоодо талыкпай иштей баштаган. Тоголок Молдонун мындай иш чараларын көрө албаган басмачылар анын үй-бүлөсүнө кол салып коркунуч туудурганда ал 1922-ж. өзүнүн туулуп өскөн жери Курткага кайра көчүп келген. Кийин “Чоң-Арык” колхозго мүчө болуп кирип, өмүрү өткөнчө ушул Курткада жашап, ушул жерде чыгармачылыгын уланткандыгы жөнүндө маалыматтар айтылат [7, 7-б.].

Жазгыч акындардын дагы бир көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири Молдо Кылыч 1866-жылы Кочкор районунун Бугучу жергесинде, Абайылда айылында төрөлгөн. Болочок акындын теги Шамырган-Төрөгелди (баатыр) – Абайылда – Черикчи – Темир – Маматкул – Үчүкө – Сарысейит – Сүтөй – Манап-Дөөлөс – Сарыбагыш (Кылжыр) – Тагай бий. Уруусу Сарыбагыш – уругу Темир. Молдо Кылыч укум-тукумунан бери бийлердин, баатырлардын жана манаптардын насили болгон. Мусулман мектебинде окуп билим алган. [8, 322-б.]. Учурда Молдо Кылыч “замана” агымынын көрүнүктүү өкүлүнүн бири, ал эски патриархалдык-феодалдык бийликти жактаган, эскичил жашоону каалаган, джадидизмдин идеяларын колдогон деп сынга алынган [9, 21-б.].

Бирок Молдо Кылыч өспүрүм кезинде эле мусулман диндик адабияттар менен катар чыгыш адабиятынын классиктеринин чыгармалары (татар, казак) менен тааныш болгон. Атасынан эрте айрылып, жетим калып окуусун улантат албай, жашоо үчүн каражатты мугалимдиктен тапкан. Дегинкиси өз ысымына Молдо деген ысымынын кошулушу жана барабара аны менен жуурулушуп кетиши анын мугалимдик кесиби менен тыгыз байланыштуу. Бул жагынан алып караганда ал өлкөбүздөгү биринчи мугалим, биринчи агартуучу. Анткени жаңы метод (жадиддик) менен атайын мектеп деп тигилген боз үйгө балдарды окуткандардын биринчиси гана эмес, алардын эң мыктыларынын бири болгон.

Молдо Кылыч болуштун, бийдин чечимдерин көчүрүүчүсү болуп да иштеген. Аны үчүн болор-болбос акы төлөшкөн. Молдо Кылыч буга байланыштуу бийлердин съезддерине, дубандык, болуштук топторго дайыма катышкан. Ошентип Молдо Кылыч колониалдык доордун коомдук саясий иштерине активдүү катышкан. Анын аброю калк арасында өтө жогору болгон. Ага улуу-кичүү дебей “Молдоке” деп кайрылышкан [8, 322-б.].

М.Мамыровдун келтирген маалыматтында ал “падышалык орусиянын карамагына өткөндөн кийин кыргыздардын турмушунда башкаруу, чарба жүргүзүү, маданий жагынан айрым өзгөрүүлөр болгон. Эл арасынан окуп, жаза да билген адамдар чыга

баштаган. Өзүнүн зээндүүлүгү менен жашынан окуп-жаза билген ошондой адамдардын бири – Кылыч” деп көрсөткөн [10, 150-б.]. Эл эмгеги менен күн өткөргөн акын эл арасында көп болуп, катардагы малчылардын оор абалын, колониалдык чиновниктердин, бай-манаптардын зордук-зомбулуктарын өз көзү менен көргөн. Ошол себептүү анын тамсилдеринде, казалдарында социалдык теңсиздикти даана чагылдырган.

Акын ыр жазууга XIX кылымдын 80-жылдары киришкен. Молдо Кылыч өзүнүн казалдары менен кыргыз адабиятына өлбөс-өчпөс из калтырган. Ал элибиздин жазма, басма адабиягынын негиз салуучусу. Кээ бир изилдөөчүлөрдүн ою боюнча ал “Замана” оозеки поэзиясынын акыркы ири акыны.

Молдо Кылычтын мугалимдик, катчылык кесибин жана социалдык нугу ырчылык кесибине бөгөт болгон. Бул акын айтыш, мактоо, кордоо сыяктуу ырчылар поэзиясына мүнөздүү жанрлар менен кесиптенген эмес дегенди гана түшүндүрөт. Акын өзүнүн окуучулары, достору, жолдоштору аркылуу ырларын, казалдарын оозеки жана кол жазма түрүндө эл арасына таркаткан. Ал эми басылып чыккандары түрк дүйнөсүнүн окурмандарга белгилүү болгон [11, 109-б.].

Ошол себептүү XIX кылымдын аягында XX кылымдын башында анын казалдары ооздон-оозго өтүп, кеңири тараган. Мунун өзү кыргыздардын рухий дүйнөсүндөгү жаңылык эле. Ошол себептүү мурунку акындардын чыгармаларындай элдик чыгармага айланып кеткен эмес. Молдо Кылычтын чыгармачылык мурасы Совет доорунда реакциячыл акын катары бааланып, аны жактагандар сындалып, камалган.

Молдо Кылычтын чыгармалары кээде ачыкка чыгып, анан кайрадан узак жылдар бою катуу тыюу салынган, коомго зыяндуу окуялардын катарына кошулуп келиши, бул кандайдыр бир жеке адамдардын карасантайлыгынан эмес, мунун эң негизги себеби, баарыдан мурда, авторитардык бийликтин учурунда калыптанган жана туганып күчүнө кирген дегеле адабий мураска, бөтөнчө улуттук көрүнүш-төргө карата болгон бир беткейсаясатташкан көз карашка, демагогиялык системага, ар кимдин жекече ойлоону касиетсаптын, жекече чыгармачыл мамилесин барган сайын мокотуп, бара-бара тыптып жоготууга багыт алган догматтык философияга барып такалат [12,3-4-б.].

Совет доорундагы кайра куруунун шарттары Молдо Кылычтын чыгармаларын кайра карап чыгууга алып келди. Акындын мурасы толугу менен жыйналды, басылды, бааланды.

Молдонун биринчи поэмасы “Зилзала” 1911-жылы жарык көрсө анын толук жыйнагы – “Казалдары” 1991-жылы басылып чыкты. Молдо кылыч “Зилзала-

нын”, “Зар замандын”, “Чүй баянынын”, “Канаттуулардын”, “Бүркүттүн тоюунун”, “Буудайыктын”, “Көрмө тоюу” жана башкалардын автору кыргыз жазма, басма адабиятынын негиз салуучусунун бири катары тарыхка кирди. Ал бекеринен өз доорунун күзгүсү, жазма адабияттын негиз салуучусу делинбейт.

Нурмолдо Кош-Терек айылында, азыркы Ала-Бука районунда, Жалал-Абад облусунда туулган. Нурмолдо 1840-50-жылдар аралыгында Намангандагы Молдо Кыргыз медресесинде окуган. Сабатын жергиликтүү мектепте жойгондон кийин Наманган шаарындагы диний медреседе уланткан. Андан кийин Орто Азияны, Чыгыш Түркстандын Кашгар, Үрүмчү шаарларын кыдырган. Кашмирде, араб өжөлөрүндө болуп ар кандай кесиптерди үйрөнгөн. Ажы деген наам алган. Кыргыздын башка акындары сыяктуу эле көптөгөн кенже эпосторду жатка билген. Манасты айткан. Башка жазма акындардан айырмаланып ар тараптуу инсан, чарчабаган саякатчы болгон [13, 87-б.].

Жыйынтыктап айтканда, жазгыч акындардын чыгармачылыгы инсандардын жеке турмушунан тартып, коомдук ой-пикирлерге чейинки идеялар менен байланышкан. Мына ушул акындар жалпы коомчулукка эл ичиндеги маалыматтарды, ошондой эле коңшулаш элдердеги жаңылыктарды жеткирүүдө зор салым кошушкан.

Адабияттар:

1. Таштемиров Д. Тоголок Молдо (1860-1942). – Ф., 1960.
2. Акматов О. Молдо Нияз - гуманист ойчул. - Ош, 2000.
3. Сооронов О. Молдо Нияз. Санат дигарастары. - Б., 1993.
4. Урстанбеков Б., Чороев Т. Кыргыз тарыхы. / Кыскача энциклопедиялык сөздүк. - Ф., 1990
5. Юнусалиев Б.М. Отражение диалектических особенностей в санатах Молдо Нияза (тюркологические исследования). - Ф., 1970.
6. Таштемиров Ж. Тоголок Молдонун чыгармачылык жолу. - Ф., 1956.
7. Тоголок Молдо. (чыгармаларынын жыйнагы) т.1. - Ф., 1970.
8. Аттокуров С. Кыргыздар XIX кылымда. - Б., 2001.
9. Аманалиев Б. Социально-политические и философские идеи Токтогула и Тоголок Молдо - Ф., 1963.
10. Мамыров М. Акындарды эл унутпайт. // Ала-Тоо, 1991, №11. - 150-бет.
11. Жаныбекова В.Б. Ойчул Молдо Кылыч XIX кылымдын аягы XX кылымдын башындагы Кыргыз ренессансынын көрүнүктүү өкүлү. - Б., 2003.
12. Молдо Кылыч. Казалдар. - Б., 1991.
13. Нурмолдо. - Б., 2003.
14. Байгазиев С., Рысбаев С. Поэты просвещения “Акын агартуучулар”. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана №3-4. 2007. С.49-52.